

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2013

Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2013

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2013

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Tabakspijp gemaakt t.g.v. het 50-jarig jubileum van Felix Meritis te Amsterdam. Gouda, Pieter Stomman, 1827.
(Foto en collectie Aad Kleijweg, Delft)

Achterzijde omslag: Bord met afbeelding van zittende pijproker, Delfts blauw.
(Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)
Zie tevens afbeelding hieronder.

ISBN: 978-90-801138-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Kleipijpen van de scheepswerf van Topsvoort aan de Oosteinderweg te Aalsmeer Bert van der Lingen	9
Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland Ruud Stam	33
Bijzondere pijpen uit de digitale Gambier catalogus Arthur van Esveld	51
Een Amerikaanse Chesapeake pijp en een Turkse tsjiboek uit een sloot in de Schermer Bert van der Lingen	59
Felix Meritis: inkoop, gebruik en hergebruik van kleipijpen, 1784-1861 Bert van der Lingen	65
Een Duits engeltje in Leiden Ewout Korpershoek	87
Duitse kleipijpen, de St. Louis World Fair 1904 en Amerikaanse stripfiguren Arjan de Haan	93
Een zeemonsterpijp uit de Nieuwkoopse polder Bert van der Lingen	107
De verspreiding van steel- en manchetpijpen in Europa (16e - 19e eeuw). Een overzicht van de ontwikkeling Ron de Haan	115
Een huis vol pijpen. De boedelinventaris van Geertje Dircks van Neck te Gouda, 1695 Bert van der Lingen	125
Wandtegels versierd met pijprokers: 'Tabackblasers' als wandversiering Wiard Krook	137
English summaries	150

Voorwoord

Voor u ligt het eerste jaarboek van de 'PKN, Stichting onderzoek historische tabakspijpen'.

Waarom dit jaarboek? Ons is gebleken dat er bij een groeiende groep leden behoefte bestaat om de banden met vakmensen, zoals archeologen, historici en kunsthistorici, aan te halen. Daarvoor is het nodig dat wij beschikken over een representatieve jaarlijkse uitgave die ook voor vakmensen interessant is en waar ook zij bijdragen in kunnen publiceren. Ook is er al langere tijd behoefte om artikelen van een grotere omvang te kunnen publiceren. Veelal werden langere artikelen als een soort feuilleton over meerdere nummers verdeeld. Een voorbeeld is het archiefonderzoek naar de pijpenmakers in Leiden door Hans van der Meulen. Dergelijke belangrijke artikelen komen immers als feuilleton niet tot hun recht.

In dit jaarboek treft u een keur van artikelen aan, die veel verschillende onderwerpen behandelen en vanuit verschillende invalshoeken zijn geschreven. Zo zijn er van Bert van der Lingen, en van Ewout Korpershoek artikelen die interessante nieuwe archeologische vondsten tot onderwerp hebben. Wiard Krook schrijft over pijprokers op tegels van de 17e tot 20e eeuw. Arthur van Esveld belicht een aantal zeldzame pijpen van Gambier. Ron de Haan gaat in op de tweedeling in Europa tussen de steelpijpen die vooral in het westen van Europa werden gemaakt en de manchetpijpen die vooral uit Turkije en het oosten van Europa bekend zijn. Arjan de Haan verbindt Amerikaanse folklore met exportpijpen die massaal in Europa vervaardigd zijn voor de Amerikaanse markt.

Op basis van archiefonderzoek zijn door Bert van der Lingen artikelen geschreven over het enorme verbruik van pijpen bij Felix Meritis en over een boedelinventaris van een Goudse handelaarster in pijpen. En Ruud Stam gaat in op de vraag waarom de ontwikkeling van de Belgische kleipijpenindustrie zo sterk afweek van wat we hier in Nederland kennen.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in dit eerste jaarboek van de Stichting PKN,

Het Bestuur van de 'PKN, Stichting onderzoek historische tabakspijpen'.

Een zeemonsterpijp uit de Nieuwkoopse polder

Bert van der Lingen

Ruim tienjaargeleden is door een inwoner van Nieuwkoop een collectie kleipijpen aan het Veenmuseum in Noorden geschonken.¹ Tussen de fragmenten bevindt zich een vroege zeldzame pijp met de tabaksketel in de vorm van een zeemonster. Hoewel sporadisch pijpen met zeemonsters worden gevonden zijn mij van het in Nieuwkoop gevonden type slechts twee andere exemplaren bekend. In dit artikel probeer ik te achterhalen welk wezen hier wordt bedoeld en waarom het op de tabakspijp werd afgebeeld.

Beschrijving van de pijp

De pijp is van een donkergrijs bakkende klei van fijne structuur. De overgebleven lengte bedraagt 68mm en de ketelhoogte 28mm. De pijp heeft een rechte steel en is in een tweedelige persvorm gemaakt waarbij de afbeelding van het zeemonster in reliëf rond de tabaksketel is afgedrukt. De ketel-

opening is gebotterd. Het model van de pijp doet een datering vermoeden in de jaren 1610-1625.² Wanneer de pijp in rookpositie wordt gehouden valt er weinig van de afbeelding waar te nemen maar als de tabaksketel naar beneden wordt gehouden en de pijp van opzij wordt bekeken kunnen we in het reliëf de afbeelding herkennen. (Afb. 1) De ketel is gemodelleerd in de vorm van een zeemonster met opengesperde bek met aan weerszijden een zestal lange tanden. De kop van het dier heeft enige gelijkenis met een leeuwenkop. Aan de achterzijde van de ketel zien we een geprononceerde bolvormige neus, ogen en verdikte wenkbrauwen. Aan de steelzijde van de kop steken twee diep uitgesneden oren uit en driehoekig gevormde vinnen, die recht naar achter doorlopen op de steel naar de roker.

Als de pijp in rookpositie wordt gehouden zien we aan de steelzijde van de ketel een gezicht met twee kleine horizontale inkepingen die de ogen voorstellen. (Afb. 2) De ogen zijn met een mes of ander scherp voorwerp uitgesneden en ook de omlijnning

Afb. 1. Rechterzijde van de pijp in omgedraaide positie. (coll. Oudheidkundig- en Poldermuseum te Nieuwkoop)

Afb. 2. Staalzijde tabaksketel met inkepingen.

van het gezicht lijkt gedeeltelijk handmatig te zijn bijgewerkt. De neus en de mond zijn in reliëf via de pijpenvorm aangebracht en waren oorspronkelijk onderdeel van de keel van het monster. Het gezicht wordt extra geaccentueerd door de omlijning van de lippen van de opengesperde bek. Alles wijst erop dat de pijp oorspronkelijk niet was bedoeld om er een

gezicht op te maken, maar dat de toevallige omstandigheid heeft bepaald dat er ogen aan werden toegevoegd waardoor een gezicht ontstond. Bij gebruik ziet de roker niet het zeemonster maar het gezicht.

Vergelijkbare zeemonsterpijpen

Er zijn mij slechts twee andere pijpen bekend met een vergelijkbaar zeemonster, waarvan een in het Amsterdam Pipe Museum (Afb. 3) en de ander in de collectie van Richard le Cheminant (Afb. 4) in Engeland. De vindplaats van het exemplaar in het Amsterdam Pipe Museum is niet bekend.³ De pijp uit Engeland is in het centrum van Londen in de Thames⁴ gevonden en zal eveneens uit de jaren 1615-1625 dateren. De overgebleven lengte van deze pijp bedraagt 90mm. Beide pijpen hebben een gebotterde filt. Ook de koppen van deze zeemonsters lijken op een leeuwenkop wat karakteristiek is voor dit type. In tegenstelling tot de pijp uit Nieuwkoop hebben ze beiden ronde in plaats van langwerpige oren. De pijp in het Amsterdam Pipe Museum heeft aan weerszijden een vijftal gebogen tanden en een tudorroos tussen vier stippen op weerszijden van de steel met daarachter een verdikte band en een florale decoratie. Het zeemonster uit Engeland heeft aan weerszijden vier tanden en eveneens een tudorroos. Bij deze pijp is de verdikte band dicht achter de ketel

Afb. 3. Zeemonsterpijp. (coll. Amsterdam Pipe Museum, PK21.374)

Afb. 4. Zeemonsterpijp. (coll. Richard le Cheminant)

geplaatst en wordt gevolgd door een gladde gepolijste steel. Een klein maar zeer belangrijk detail is dat op beide pijpen kleine handmatig aangebrachte inkepingen aan de steelzijde zijn aangebracht zoals bij de zeemonsterpijp uit Nieuwkoop. Dit zal geen toeval zijn en we kunnen met zekerheid aannemen dat geprobeerd is iets uit te beelden. (Afb. 5 en 6)

Over de productieplaats van deze pijpen is niets bekend. Dat ze vooral in Noord-Holland en in havensteden in deze provincie zijn gevonden kan een aanwijzing zijn dat ze daar ook vervaardigd zijn. De vondst in de Thames betekent niet dat deze pijp daar is gemaakt en wel om een drietal redenen: de graving van de pijp vertoont sterke overeenkomsten met de pijp in het Amsterdam Pipe Museum, de in Engeland gevonden pijp heeft dezelfde inkepingen als de in Nederland gevonden pijpen en uit Engeland zijn geen zeemonster pijpen bekend. Er

was in deze periode intensief scheepsverkeer tussen Hollandse steden en Engeland en mogelijk is de pijp uit de Thames afkomstig van een Hollands schip of door scheepsvolk vanuit Holland meegenomen.

Overige zeemonster pijpen

De koppen van de overige zeemonsterpijpen zijn gestileerder en hebben veelal schubben op de steel of kop. Ook onder de keel hebben ze schubben of is huid zichtbaar. Deze pijpen zijn van wat vroegere datum dan de hierboven besproken exemplaren. Alle zeemonster pijpen hebben dicht achter de tabaksketel wel een gladde band rond de steel. Het vroegste exemplaar dateert uit de jaren 1595-1615 en heeft een hartvormige hiel met het merk SO en een leliemotief. Deze in Amsterdam gevonden pijp heeft een grof gegraveerde kop met een gespleten tong. Op de steel zijn schubben aangebracht.⁵ Eenzelfde maar ongemerkte pijp is gevonden in Noord-Holland.

Afb. 5. Inkepingen op pijp in Amsterdam Pipe Museum. (PK21.374)

Afb. 6. Inkepingen op pijp uit Engeland.

Afb. 7. Zeemonster met gespleten tong. Noord-Holland, 1595-1615. (coll. Ewout Korpershoek)

Afb. 8. Zeemonster op "Zee Caerte van Engelants Eijndt". (Waghenaer, 1584)

Afb. 9. Detail bronzen kanon 1586 (Museum Haut Koenigsbourg, Frankrijk).

Afb. 10. Een zeemonster valt een schip. (Gesner, 1606).

Afb. 11. Detail van schotel met schip en zeemonster, 1620-1645. (Rijksmuseum Amsterdam 1995, p.97)

(Afb. 7) De afbeelding heeft enige verwantschap met een slang en zou kunnen refereren aan de monsterlijke zeeslangen die schepen zouden aanvallen en verwoesten. Een pijp uit de jaren 1600-1620 uit de binnenstad van Middelburg heeft eveneens schubben.⁶ Beide pijpen hebben op de snuit en onder de kin een geschubde huid. Een ander zeemonster is afkomstig uit een beerput in de binnenstad van Alkmaar en gedateerd 1600-1620. Deze pijp heeft evenals de drie eerder beschreven zeemonsterpijpen een tudorroos op de steel en daarachter een decoratie van roosjes en takjes achter een dunne band. Langs de lippen van de opengesperde bek met acht tanden zijn stippen aangebracht.⁷ Identieke pijpen zijn in Purmerend en Hoorn gevonden.⁸

Walvissen en zeemonsters

Eind zestiende en begin zeventiende eeuw lieten reizigers afbeeldingen van zeemonsters in hun reisjournalen opnemen en in dezelfde periode zien we deze wezens ook op zeekaarten verschijnen. Cartografen beeldden zowel bestaande als imaginaire zeewezens af. (Afb. 8) Een vergelijkbaar zeemonster als op de kaart van Wagenaar en de tabakspijpen zien we ook op een bronzen kanon uit 1586. (Afb. 9) Zeedieren werden niet altijd naar werkelijkheid afgebeeld domweg omdat men ze zelf meestal niet hadden waargenomen. De altijd aanwezige gedachte van de dreiging van verwoestende zeemonsters als metafoor van het gevaarlijke leven op zee, zal er toe hebben bijgedragen dat zij veelvuldig werden afgebeeld. In de begin periode graveerden cartografen vaak bekende dieren in gebieden die ontdekt waren en zeemonsters in onbekende gebieden, wellicht om het exotische en gevaarlijke karakter van deze gebieden te benadrukken.⁹

De zee werd ook wel gezien als het domein van de duivel en boezemde de zeelieden in de middeleeuwen en in de vroegmoderne tijd veel angst in. In deze periode heerste er in ons land niet alleen angst voor onbekende zaken maar was er ook veel bijgeloof. Zeelieden die in de jaren dertig van de zeventiende eeuw in een walvisstation op Spitsbergen werkten waren bang voor het noorderlicht en voor de

donkere poolwinter. Er zouden duivels, zeemonsters en andere kwade wezens wonen.¹⁰ Naast meer aardse zaken als tekorten aan drinkwater en voedsel tijdens de lange reizen waren zeelieden ook bang voor aanvallen door gevaarlijke zeeslangen en walvissen die schepen en zeelieden verslonden. (Afb. 10)

Grote zeedieren die door de zeelieden niet in de categorie vissen konden worden ondergebracht werden als zeemonsters beschouwd. In 1594 vertrokken vier schepen vanuit Amsterdam om de noordelijke route naar China te verkennen. Tijdens deze reis werden honderden walrussen waargenomen. In het scheepsjournaal werd opgetekend: "Het zijn wonderbaarlijk sterke zeemonsters, veel groter dan een os, die in de zee leven. Ze hebben een huid als een zeehond, met heel kort haar, en een muil als een leeuw."¹¹ Al in de middeleeuwen gebruikte men bestiaria of dierenboeken om kennis over het dierenrijk te verspreiden. Hierin komen veel bestaande dieren voor, maar ook hierin zijn ze niet altijd natuurgetrouw afgebeeld. In oude reisjournalen is soms sprake van 'een walvisch, of ander zeemonster', waaruit blijkt dat de walvis wel als zodanig werd herkend maar vaak werd benoemd als zeemonster.

Door de ontdekkingsreizen kreeg men in Europa steeds meer belangstelling voor exotische voorwerpen. Uit de periode waarin de tabakspijpen dateren vinden we zeemonsters op schilderijen, prenten, nautilusbekers, aardewerk en tegels. Op een majolica schotel¹² uit 1620-1645 (Afb. 11) zien we een Hollands schip dat aangevallen wordt door een zeemonster en een nautilusbeker¹³ uit 1592 (Afb. 12) heeft aan de bovenzijde van de schelp een zeemonster met vergelijkbare lange vinnen en huidplooiën als het zeemonster op de tabakspijp. Een vergelijkbaar zeemonster zien we ook op een schilderij uit ca 1600 met een Oost-Indiëvaarder op een woeste zee.¹⁴ (Afb. 13)

Wat is op de drie zeemonsterpijpen afgebeeld?

Zeewezens op zeekaarten en mogelijk ook maritieme prenten uit de periode rond 1600 hebben

Afb. 12. Nautilusbeker, Nicolaes de Grebber, Delft, 1592. (Delft, Stedelijk Museum "Het Prinsenhof")

Afb. 13. Oostindiëvaarder 'Amsterdam', Hans Savery, ca1600. (Scheepvaart Museum Amsterdam)

Afb. 14. De vis spuwt Jona uit. Philips Galle, 1596. (Rijksmuseum Amsterdam, Objectnr. RP-P-1904-3286.)

Afb. 15. Jona en de walvis, hielmerk tudorroos, 1630-1645. Bodemvondst Amsterdam. (Privé collectie)

een sterke gelijkenis met de zeemonsters op de tabakspijpen en zullen ongetwijfeld als inspiratiebron hebben gediend. Over de betekenis van zeemonsters voor zeelieden en de impact van deze monsters op deze beroepsgroep is weinig bekend. Op hun vaak lange en gevaarlijke reizen hadden zij geregeld te maken met tekorten aan drinkwater en voedsel als de reizen langer duurden dan gepland. Bijgeloof en volksgeloof waren onderdeel van het dagelijkse leven. Het volksgeloof werd gedreven door angst en vrees voor duivelse en onheilspellende tekenen. Er waren vooral bovennatuurlijke vijanden en volksbescherming werd niet in godsvertrouwen maar in magie gevonden.¹⁵ Door duivelse zeemonsters af te beelden werden de mensen constant aan hun onmacht herinnerd. De reusachtige vis met opengesperde bek onderstreepte het besef van aanwezig gevaar. Zijn om deze reden zeemonsters of walvissen op tabakspijpen afgebeeld?

Jona en de walvis

Walvissen brachten voor de zeelieden niet alleen ongeluk. Het Bijbelverhaal van de profeet Jona (Afb. 14) die overboord werd gegooid en opgeslokt door een walvis waarna de zee kalm werd, was de reden waarom in de zeventiende eeuw bij windstilte het zien van een walvis werd gezien als een teken dat de wind zou gaan opsteken en de zeelieden snel hun bestemming zouden bereiken.¹⁶ Volgens Van Gelder werden onbekende dieren en zeemonsters objectief beschreven in reisverslagen en is er geen reden om aan te nemen dat er enige angst heerste. Ook blijkt uit reisverslagen niet dat deze monsters als voortekenen van bovennatuurlijke zaken werden gezien.¹⁷ Het merendeel van de als zeemonsters bestempelde dieren in oude reisjournalen blijken, na bestudering van de tekst en het leefgebied en de leefgewoonte van de dieren, walvissen te zijn en waarschijnlijk is dit ook van toepassing op de zeemonsters op oude kaarten.

Jona en de walvis op tabakspijpen

Werden de zeemonsters dan alleen maar afgebeeld omdat het een fraai plaatje voor zeelieden ople-

verde of zat er toch een diepere betekenis achter deze iconografie? Volgens Duco, die de vroegste monsterpijp met gespleten tong beschreef, werd de slang gezien als symbool van het kwaad en was de slang het Bijbelse synoniem voor satan. Omdat roken rond 1600 nog als een duivelse gewoonte werd gezien paste de slang in dat idee.¹⁸

Voor de zeemonsterpijpen met inkepingen als oogjes waar dit artikel mee begon is een andere verklaring te vinden. Misschien moeten we bij deze pijpen niet aan duivelse zeemonsters denken maar zijn ook hier walvissen afgebeeld. Kennelijk herkende de roker achteraf iets in de door de pijpenmaker bedoelde afbeelding en maakte er een aanvulling op. Rokers werden op het idee gebracht om op deze specifieke pijpen een handmatige combinatie te maken van een walvis en een gezicht. Gezien de verschillende vondsten met deze oogjes bestond er kennelijk in breder verband het idee om deze pijpen van een extra decoratie te voorzien. Mogelijk werden deze pijpen tijdens het vervaardigen al aangepast. Het is zeker niet ondenkbaar dat deze zeemonsterpijpen met primitieve gezichtjes de voorlopers zijn van de bekende Jonas pijpen die rond 1630 plotseling en masse op de markt verschenen. (Afb. 15) Hierbij werd de walvis naar de steel verplaatst en het hoofd van de profeet Jona rond de tabaksketel gemodelleerd. Ook deze Jona bleef de roker geruststellend aankijken en de walvis lag, evenals op de besproken pijpen, van de roker afgewend.

Noten:

- 1 De collectie van dit inmiddels opgeheven museum bevindt zich nu in het Oudheidkundig- en Poldermuseum te Nieuwkoop.
- 2 Duco 2004, eerste generatie, p.50-51, afb. 6.
- 3 De pijp is afkomstig uit de collectie van D.A. Goedewaagen en is in de eerste helft van de 20e eeuw verzameld.
- 4 Cheminant 1989, p.18. De pijp is indertijd gedateerd op ca1600-1610. Een tweede exemplaar is volgens de auteur afgebeeld in de Guildford Museum Catalogue of 1908 maar heb ik daarin niet aangetroffen.
- 5 Duco 1997, p.29 en website Amsterdam pipe Museum, coll.nr. pk 15.029 (website: www.pipemuseum.nl).
- 6 Amsterdam Pipe Museum, coll.nr. pk 16.509 (website: www.pipemuseum.nl).
- 7 Deze pijp is besproken in Duco 2004, Alkmaar, p.73 (de afbeelding bij dit artikel is de in Middelburg gevonden pijp met coll.nr. Pk 16.509). Amsterdam Pipe Museum, coll.nr. Pk 11.592 (website: www.pipemuseum.nl).
- 8 Augustin 1981, p.71, afb. 46a en b en Stam en Oostveen 2011, p. 10, afb. 11.
- 9 Peeri 2003.
- 10 Roeper en Wildeman, 1996, p.22-3.
- 11 Roeper en Wildeman 1996, p.55.
- 12 Rijksmuseum Amsterdam 1995.
- 13 Nautilusbeker, Nicolaes de Grebber, Delft, 1592. Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof.
- 14 De Oostindiëvaarder 'Amsterdam', 1600, Hans Savery de Oude. (Scheepvaart Museum Amsterdam)
- 15 Deursen 1980, p.4.
- 16 Ketting 2002, p.192.
- 17 Gelder 1999, p.51.
- 18 Duco 1997, p.30.

Literatuur:

- Augustin, Niels, 1981, *Het Europese pijpen-prentenboek*. Vol. II. Willemstad.
- Cheminant, Richard le, 1989, 'A Pig in a smoke'. *Society for Clay Pipe Research (SCPR)* 23, p.18.
- Bos, Elly en Maartje de Haan, 1996, *Het rijk van Neptunes. Maritieme prentkunst rond de Gouden Eeuw*. Rotterdam.
- Deursen, A.Th. van, 1980, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw. Deel IV. Hel en hemel*. Assen.
- Duco, Don, 1997, 'The oldest decorated pipe bowl'. *SCPR* 52, p.29-31.
- Duco, D.H., 2004, 'Kleipijpen uit de eerste generatie. Mogelijkheden en onmogelijkheden bij het determineren'. *Westerheem* 53 (2), p.50-57.
- Duco, Don H., 2004, 'Drie eeuwen tabakspijpen uit Alkmaar. Een analyse van de kleipijpen na vijftien jaar stadskernonderzoek', p.71-96 in *De verborgen stad. 750 jaar Alkmaar onder de grond*. Alkmaar.
- Gelder, Roelof van, 1999, 'Arken van Noach. Dieren op de schepen van de VOC', p.35-51 in (Florike Egmond, Eric Jorink en Rienk Vermij, red.) *Kometen, monsters en muilezels. Het veranderende natuurbeeld en de natuurwetenschap in de zeventiende eeuw*. Haarlem.
- Gesner, Conrad, 1606, *Icones animalium quadrupedum viviparorum et oviparorum, quae in historiae animalium Conradi Gesneri describuntur, cum nomenclaturis singulorum Latinis, Italicis, Gallicis, et Germanicis plerunque, per certos ordines digestae*. Heidelberg.
- Ketting, Herman, 2002, *Leven, werk en rebellie aan boord van Oost-Indiëvaarders (1595-1650)*. Amsterdam.
- Mercatoris, Gerardi, 1607, *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*. Editio secunda. Amstelredami.
- Peeri, Dahlia, 2003, Marine animals and monsters in maritime cartography from the 15th-17th centuries. *CMS Newsletter* Nr. 24-25.
- Roeper, Vibeke en Diederick Wildeman, 1996, *Om de Noord. De tochten van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck en de overwintering op Nova Zembla, zoals opgetekend door Gerrit de Veer*. Nijmegen.
- Oostveen, Jan van en Ruud Stam, 2011, *Productiecentra van Nederlandse kleipijpen. Een overzicht van de stand van zaken*. Tiel/Leiden.
- Vels Heijn, A. (red.), 1995, *Rijksmuseum Amsterdam. Topstukken uit de collectie*. Amsterdam.
- Waghenauer, Lucas Jansz, 1584, *T'eerste deel vande Spieghel der zeevaert, vande navigatie der Westersche Zee, innehoudende alle de custen van Vranckrijck Spaignen ende t'principaelste deel van Engelandt, in diversche zee caerten begrepen ...* Leyden.

Een zeemonsterpijp uit de Nieuwkoopse polder / A sea monster pipe from the Nieuwkoop polder

Bert van der Lingen

Early seventeenth century pipes with sea monsters are found sporadically. Of the type in this article only two other pipes are known, one of which is from the Thames in London. The bowl is modelled in the form of a sea monster with gaping jaws lined with long teeth. These features only become visible when holding the pipe upside down. On the bowl facing the smoker of all three pipes, two small horizontal notches are made with a sharp tool. They resemble eyes and form a human face. The face is accentuated by the outline of the jaws of the monster. Everything indicates that the pipe was not originally intended to have a face on it but perhaps happy accident resulted in the realisation that eyes could be added making a face emerge. When smoking, this manually made human face was visible, not the sea monster. Monsters (actually whales) on maritime charts from the period around 1600 have a strong resemblance to the sea monster on the pipes and will undoubtedly have served as inspiration. On the significance and impact of these monsters/whales for seafarers little is known. Superstition and folk lore were part of every-day life. By depicting evil sea monsters people were constantly reminded of their own fragility. The giant fish with open mouth underlined the sense of present danger. Whales not only created a sense of foreboding in the seamen. In the seventeenth century the Biblical story of the prophet Jonah gave rise to the idea that, when the sea was calm, seeing a whale was as a sign that the wind would blow and sailors would reach their destination quickly. It is not unlikely that the sea monster pipes with primitive faces are the forerunners of the famous Jonah pipes which around 1630 suddenly appear on the market.

